

Polen en de Holocaust

Over een moeizame omgang met het verleden

Als u op bezoek bent in Auschwitz-Birkenau is het niet verstandig om per vergissing de foutieve aanduiding 'Poolse concentratiekampen' te gebruiken. Sinds enkele maanden is het namelijk in Polen strafbaar om impliciete of expliciete betrokkenheid te veronderstellen van de Poolse staat of van Poolse burgers bij de Holocaust.

Marc van Berkel werkt op de Hogeschool Arnhem en Nijmegen en is lid van de Nederlandse delegatie aan de International Holocaust Remembrance Alliance.

Toen Barack Obama in 2012 sprak over 'Poolse kampen', werd hem dat zeer kwalijk genomen; de Amerikaanse president bood vervolgens excuses aan. In Polen woonden voor de Tweede Wereldoorlog 3,2 miljoen Joden, zo'n tien procent van de totale bevolking. Drie miljoen van hen overleefden de oorlog niet, waardoor de Joodse bevolking in Polen na de oorlog nog slechts vijftig- tot zeventig-duizend personen telde. Ook kwamen tijdens de oorlog nog eens drie miljoen niet-Joodse Polen om het leven.

Buren

Volgens het wetsvoorstel van de zich 'nationaal-conservatief' noemende regering – vertegenwoordigd door de partij Recht en Rechtvaardigheid (PiS) – riskeren degenen 'die ten onrechte denken dat Polen een rol speelden in kampen als Auschwitz en Treblinka' een gevangenisstraf van maximaal drie jaar. Volgens Zbigniew Ziobro, de Poolse minister van Justitie, waren het niet 'onze vaders of moeders die verantwoordelijk zijn voor de misdaden van de Holocaust, die door Duitse en nazicriminelen gepleegd werden op bezet Pools grondgebied' en 'onze verantwoordelijkheid is het verdedigen van de waarheid en waardigheid van de Poolse staat en de Poolse bevolking'.¹ Ook wordt onderzocht of de historicus Jan Tomasz Gross, hoog-

leraar aan Princeton en van Pools-Joodse afkomst, strafrechtelijk kan worden vervolgd. In 2000 veroorzaakte Gross (geboren in 1947) een enorme discussie in zijn geboorteland met de publicatie van het boek *Buren. De vernietiging van de Joden in Jedwabne*.² Gross verhaalt over het stadje Jedwabne, waar Poolse inwoners de Joodse stadsgenoten bijeenreven in een schuur en deze vervolgens in brand staken. In Gross' woorden: 'Op één dag, in juli 1941, vermoordde de ene helft van de bevolking van een klein Oost-Europees dorp de andere helft: zo'n 1600 mannen, vrouwen en kinderen'.³ Gross' publicatie – bepaald niet zijn eerste over dit thema – zorgde in velerlei opzicht voor grote beroering in Polen. Allereerst nuanceerden de conclusies

uit *Buren* het gangbare beeld van veel Polen dat zij slachtoffers waren geweest van de Duitse bezetting en dat het juist deze bezetters waren geweest die de Joden hadden vermoord. Dat veel Polen gretig – en vaak uit eigen initiatief – hadden meegewerkt aan de moord op Joodse medeburgers en zich schuldig hadden gemaakt aan plundering van Joodse bezittingen, was voor velen nieuw en schokkend. Recentelijk gooide Gross nog eens olie op het vuur door in de Duitse krant *Die Welt* te verklaren dat de Polen 'in werkelijkheid meer Joden dan Duitsers hebben vermoord tijdens de oorlog'.⁴

'Gewone misdrijven'

Het Instituut van Nationale Herinnering (IPN), een overheidsorgaan dat werd opgericht

Verdeling van de Duitse vernietigingskampen in 1942. Kaart van Wikimedia.

¹ <http://tinyurl.com/jjbf3me>.

² J. T. Gross, *Buren. De vernietiging van de Joden in Jedwabne* (Amsterdam 2002).

³ J. T. Gross, *Buren. De vernietiging van de Joden in Jedwabne* (Amsterdam 2002), p. 12.

⁴ <http://tinyurl.com/gtvvtvw>.

in 1998 om onderzoek te doen naar misdaden tijdens de Tweede Wereldoorlog en de communistische periode, heeft deze en andere moorden op Poolse Joden onderzocht. Het IPN-onderzoek wees uit dat Gross' conclusies over het aandeel van de niet-Joodse inwoners van Jedwabne in de moord op hun Joodse medeburgers weliswaar correct was, maar dat het 'hoogst onwaarschijnlijk' is dat er 1600 slachtoffers te betreuren vielen. Het IPN vond bewijs voor tweehonderdvijftig tot driehonderdveertig slachtoffers, terwijl andere historici schatten dat omstreeks zeventienhonderd Joden werden gedood in Jedwabne.

Het IPN heeft nog 22 andere dorpen geïdentificeerd waar vergelijkbare misdaden plaatsvonden als die in Jedwabne. Ook waren er Polen die Joden hebben verraden voor geld.⁵ Het antisemitisme was het sterkst in het oosten van Polen – waar ook Jedwabne ligt – waar Joden vaak werden beschuldigd van collaboratie met de communisten en de Russische bezetters. In het door het IPN gepubliceerde *Na de Shoah* van de Poolse historicus Chodakiewicz werden duizenden Poolse slachtoffers

van de communistische terreur 'vermoord door Joden', terwijl hij de moorden op Joden omschrijft als 'gewone misdrijven', zonder antisemitisch motief.⁶ De nieuwe wet – eigenlijk al aangenomen door de vorige regering – levert onder meer protesten op van talloze Poolse docenten. In een open brief schreven zij: 'We object to any actions that grossly contradict substantiated knowledge and are indicative of an attempt to manipulate historical facts.'⁷ Volgens deze historici en docenten waren Poolse burgers wel degelijk betrokken bij de moord op Joden en komt deze wet gevaarlijk in de buurt van

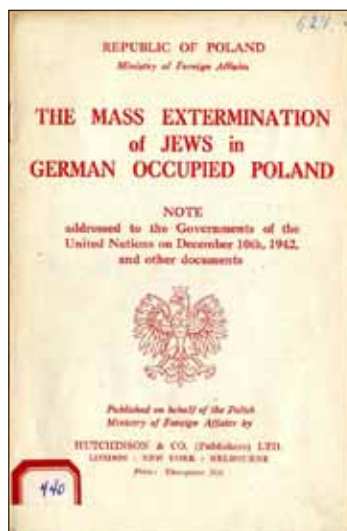
Holocaustontkenning en staatscensuur.

Volgens historicus Piotr Trojański, verbonden aan de Pedagogische Universiteit van Krakau, is het onderwijs over de Holocaust en het Poolse antisemitisme jarenlang veronachtzaamd en daardoor doorspekt met stereotypen. 'Onder het communistische regime bestond de Holocaust niet. Als het al voorkwam in het onderwijs werd het afgedaan als een relatief betekenisloos voorval tijdens de Duitse bezetting van Polen. Toen in 1947 het Staatsmuseum Auschwitz werd opgericht, werd dit vooral gezien als een monument voor de martelaren van de Poolse natie en buitenlandse naties. Joden werden dus gezien als buitenlanders. In de jaren zestig werd officieel vastgelegd dat in Auschwitz veelal Poolse burgers waren gestorven; dit impliceerde dat het niet om Joden ging.'⁸

Emotionele debatten

De geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog ligt in Polen zeer gevoelig, mede gezien de enorme aantallen slachtoffers en de problematische historische relatie tussen Polen en Joden. Veel Polen menen dat de rol van Polen tijdens de oorlog

Boven: Poolse Joden worden gearresteerd na de opstand in het getto van Warschau in 1943. Ze worden weggeleid door soldaten van de Waffen-SS. Onder: In 1942 waarschuwde de Poolse regering in ballingschap de geallieerden dat er een massamoord op Poolse Joden plaatsvond. De Poolse verzetsstrijder Jan Karski sprak daarover met onder andere president Roosevelt in Amerika.

⁵ In Polen bestaat er zelfs een speciaal woord voor een persoon die er zijn beroep van maakte Joden eerst te chanteren totdat ze alles kwijt waren en ze vervolgens te verraden: *szmalcownik*.

⁶ Volgens de Poolse historicus Marek Chodakiewicz. Zie <http://tinyurl.com/jb2ml9j>.

⁷ 'An open letter from Polish teachers about the manipulation of recent Polish history', juli 2016.

⁸ Interview met Piotr Trojański, november 2016.

Tekst op deur in
Auschwitz-1.
Foto: Ben Vrieseema.

verkeerd wordt begrepen en dat de nadruk te veel op de Jodenvervolgeling ligt. De militaire deelname van Polen aan de oorlog, bijvoorbeeld, wordt in het buitenland vaak ondergeëvalueerd, terwijl in Polen deze militairen als oorlogshelden worden herinnerd. Iedereen – zoals Gross – die de Poolse natie voorstelt als dader in plaats van slachtoffer, introduceert daarmee een nieuwe visie op de geschiedenis die meer dan omstreden is. In wezen, aldus Trojński, gaat het hier om een identiteitskwestie: de historicus (en adviseur van de Poolse president) Andrzej Nowak heeft gezegd dat de ‘schaamtevolle geschiedenis moet veranderen

‘Het imago van het Pools slachtofferschap is diep verankerd in de nationale historische cultuur’

in een glorievolle weergave van het verleden’. In de context van de Holocaust betekent dit dat verhalen van Poolse redders van Joden (‘Righteous among the Nations’) zullen worden beklemtoond, evenals de twee opstanden in het getto van Warschau.⁹

In deze herziene nationale versie zal de aandacht voor het Poolse ouderschap wellicht verdwijnen. Het gaat hier niet om een geïsoleerde positie van enkele politici, maar om een breed gedragen mening in Polen. De publicatie van Gross leverde nieuwe inzichten op in de geschiedenis van Joods-Poolse verhoudingen voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Ook hier werden bakens verzet, wat leidde tot emotionele debatten over Pools antisemitisme. Na de Tweede Wereldoorlog waren Joodse overlevenden in de door oorlogsschade geteisterde Europese samenlevingen nergens welkom. Maar in het door de nazi’s en de sovjets verdeelde en bezette Polen waren er wel

heel weinig mogelijkheden voor Joden om eigen huis en haard terug te vinden.

Volgens Gross hebben ook Poolse historici de geschiedenis van hun Joodse landgenoten stelselmatig gemarginaliseerd. Met betrekking tot de Holocaust betekent dat volgens hem dat er twee geschiedenissen worden verteld: één over Poolse slachtoffers en één over de Poolse Joden. Gross acht deze scheiding onhoudbaar, aangezien voor de oorlog ongeveer tien procent van de Poolse burgers zich als Joods beschouwde. Een derde van de stedelijke bevolking bestond uit Joden.¹⁰

Pogrom in Kielce

De maatschappelijke discussie in Polen is in de afgelopen jaren verhevigd. Gross is veelvuldig bekritiseerd; hij zou willekeurig hebben geciteerd uit de bronnen en zijn methodologie zou gebrekkig zijn. Zo beschrijft Gross in zijn meest recente publicatie *Golden Harvest* hoe de lokale bevolking na de oorlog in de voormalige vernietigingskampen in Oost-Polen op zoek ging naar goud en andere kostbaarheden, maar vermeldt niet dat veel Polen ook opvang boden aan Joodse overlevenden.¹¹ In 2006 had hij al geschreven over de ingewikkelde verhoudingen tussen Polen en Joden in de naoorlogse periode. Overlevenden van de Holocaust waren ook in Polen niet welkom en er kwamen regelmatig antisemitische geweldsuitbarstingen voor. Een tragisch dieptepunt was de pogrom in Kielce op 4 juli 1946, toen na berichten over de vermeende ontvoering van een Poolse jongen door een Joodse inwoner, tussen de veertig en tachtig Joden omkwamen door een burgeropstand.¹² In zijn bespreking van het boek van Gross in *NRC Handelsblad* stelt Paul Scheffer dat in Polen ‘de weerzin tegen de Joodse minderheid bijna spreekwoordelijk was’, maar dat Gross wel erg weinig aandacht besteedt aan

de bestraffing van de daders van de pogrom in Kielce (negen daders kregen de doodstraf).¹³ Gross gaat uitvoerig in op het antisemitisme binnen de leidende instituten in Polen. De leiding van de Poolse communistische partij probeerde het antisemitisme in te dammen door de daders van de pogrom in Kielce streng te straffen, terwijl lagere ambtenaren en de gewone arbeiders nog steeds virulent anti-Joods bleken. De katholieke kerk komt er ook niet goed van af. Volgens officiële bisschoppelijke verklaringen waren Joden ‘niet geliefd, worden zelfs gehaat op het hele grondgebied van Polen’. De reden hiervoor was dat veel Joden actieve communisten zouden zijn, ‘terwijl de Poolse natie het communisme niet wil en het met dwang wordt opgelegd’.¹⁴

Morele verantwoordelijkheid

Toen ik enige tijd geleden met Poolse collega’s het Anne Frank Huis, de Hollandsche Schouwburg en Nationaal Monument Kamp Vught bezocht, waren zij onder de indruk van de Nederlandse herinneringscentra. Wel werden ze geconfronteerd met het verschil ten aanzien van de Poolse situatie: de Holocaust speelde zich voor een groot (en meest gruwelijke) deel af in hun land, onder de ogen van veel Poolse burgers en niet in ver afgelegen kampen. De vermeende Poolse medeplichtigheid aan deze genocide, de plunderingen van Joodse bezittingen en het

⁹ De opstand in het getto van Warschau vond plaats in april-mei 1943. Daarnaast was er de grote opstand van Warschau in augustus-september 1944. De Joden die daaraan meededen hielden hun Joodse identiteit meestal verborgen omdat die hun leven kon kosten.

¹⁰ J.T. Gross, *Buren. De vernietiging van de Joden in Jedwabne* (Amsterdam 2002), p. 13.

¹¹ J. T. Gross and Irena Grudzińska-Gross, *Golden Harvest* (New York 2012).

¹² J. T. Gross, *Fear. Anti-Semitism in Poland after Auschwitz. An Essay in Historical Interpretation* (Princeton 2006).

¹³ <http://nrcboeken.vorige.nrc.nl/recensie/sporen-van-schuld>.

¹⁴ <http://nrcboeken.vorige.nrc.nl/recensie/sporen-van-schuld>.

feit dat nog eens drie miljoen niet-Joodse Polen omgekomen zijn, zorgt voor een moeizame omgang met het recente nationale verleden. Volgens Martyna Gradzka-Rejak, onderzoeker aan de universiteit van Krakau, was *Buren* een belangrijk boek omdat Polen nog niet gewend waren het positieve nationale zelfbeeld te corrigeren: 'We hebben veertig jaar verloren onder de Sovjets. De Holocaust of Auschwitz waren onderbelicht of symbool van de Poolse heroïek. De gangbare interpretatie van Auschwitz was tot twintig jaar geleden dat daar slachtoffers van de nazi's en van het fascisme waren gestorven. Soms werd er gezegd dat er miljoenen Polen waren gestorven, onder wie ook Joden'. De laatste jaren is er aan universiteiten veel meer aandacht voor antisemitisme tijdens en na de oorlog. Gradzka stelt dat de discussie niet met de publicaties van Jan Gross begon, maar al in 1987 met de publicatie van een artikel van Jan Błoński.¹⁵ Jan Błoński (1931-2009) was een Poolse literatuurwetenschapper. In het artikel schreef hij over de 'vijandige onverschilligheid' van veel Polen ten aanzien van de Holocaust. Natuurlijk, schreef Błoński, was het niet zo dat de Poolse natie verantwoordelijk kan worden gesteld voor de genocide op de Joden. Maar evengoed was het de verantwoordelijkheid van de Polen, aldus Błoński, dat men zich niet of nauwelijks heeft verzet, net als overigens in Frankrijk, Engeland, Rusland of de rest van de christelijke wereld. Het verschil met de rest van de wereld volgens Błoński is dat er behalve in de Verenigde Staten nergens meer Joden woonden dan in Polen. 'Dat schept een enorme morele verantwoordelijkheid om met de erfenis van het Poolse Jodendom en de historische werkelijkheid om te gaan'.¹⁶

De receptie in Polen van

de kritische publicaties van wetenschappers als Błoński en Gross (en van veel buitenlandse commentatoren) was over het algemeen niet positief. De naoorlogse pogroms in Polen, waarbij tussen de vijfhonderd en vijftienhonderd Joden werden vermoord, werden getypeerd als 'een Holocaust', wat volgens veel Polen misplaatst is.¹⁷ Schrijver Adam Michnik (en hoofdredacteur van *Gazeta Wyborcza*, de grootste krant van Polen) vindt dat veel buitenlandse media Polen ten onrechte afschilderen als een volk dat zich afkeert van het antisemitische verleden: 'Er is waarschijnlijk geen ander land in Centraal- en Oost-Europa dat zo serieus en eerlijk reken-schap aflegt over de donkere hoofdstukken van zijn geschiedenis [als Polen]'.¹⁸

Historische realiteit

De discussie die in Polen met Błoński begon, zal voorlopig nog niet afgelopen zijn. In dit opzicht is het Poolse onderwijs sinds 1999 aan het veranderen: het schoolvak geschiedenis in de bovenbouw is enkele jaren geleden aangevuld met een onderdeel contemporaine geschiedenis (vanaf 1918), wat daarvoor nog geen onderdeel van het curriculum was. Veel historische gebeurtenissen werden daarbij ontmythologiseerd. Martyna Gradzka-Rejak noemt het voorbeeld van Stalin, die Polen op 17 september 1939 binnenviel, en niet 'zoals ik vroeger leerde, "een helpende hand toestak"'. De opstand in het getto van Warschau wordt niet langer gepresenteerd als een gecombineerde Pools-Joodse actie en daarmee als een Poolse daad van verzet. Zeker sinds paus Johannes Paulus II in het jaar 2000 Yad Vashem bezocht, is de Holocaust een belangrijker onderdeel van het vak geschiedenis geworden (en ook van andere vakken zoals literatuur en kunst). In een van de geschiedenisme-

thoden die ik heb ingezien (*Historia, Czasy Najnowsze*, 2004), kwamen de termen 'Holocaust' of 'Auschwitz' echter niet voor. Navraag leerde dat oorzaken en gevolgen van de Holocaust werden behandeld in het geschiedenisonderwijs, maar niet de gebeurtenissen zelf. Piotr Trojański, die al twintig jaar met de Anne Frank Stichting samenwerkt bij het ontwikkelen van onderwijsprojecten voor Poolse docenten, zegt hierover: 'Poolse historici kunnen nog pas vanaf 1990 openlijk over de Holocaust publiceren. Het aantal slachtoffers in Auschwitz bijvoorbeeld werd jarenlang niet genoemd of lager geschat. En dat negentig procent daarvan Joods was, was al helemaal taboe. Het imago van het Pools slachtofferschap is diep verankerd in de nationale historische cultuur. Pas als we dat beeld durven loslaten, kunnen we de historische realiteit werkelijk onder ogen zien'.¹⁹ ■

- ¹⁵ J. Błoński, 'Biedni Polacy patrzą na getto' ('The Poor Poles Look at the Ghetto' (voor het eerst gepubliceerd in *Tygodnik Powszechny*, 11 januari 1987). Overigens maakte Claude Lanzmanns film *Shoah* volgens Gradzka ook grote indruk in Polen.
- ¹⁶ Voor een uittreksel van het artikel van Błoński, zie: <http://tinyurl.com/jctnqag>.
- ¹⁷ <http://nrcboeken.vorige.nrc.nl/recensie/sporen-van-schuld> (11-8-2006).
- ¹⁸ <http://nrcboeken.vorige.nrc.nl/recensie/sporen-van-schuld> (11-8-2006).
- ¹⁹ Interview met Piotr Trojański, november 2016.

Monument voor de pogrom in Jedwabne op 10 juli 1941. Foto: Fczarnowski.

Verder lezen

Anna Bikont, *De misdaad en het zwijgen. Jedwabne 1941, de levende herinnering aan een pogrom in Polen* (Amsterdam 2016).